

LEHÇE BİLİMİ VE DİL HARİTALARI

EROL KAYRA

Dil, algılamada ve bilişsel (cognitif) düzenlemelerde belirleyici, olayları izleyici ve yorumlayıcı bir öge olduğu kadar, toplumsal ilişkileri düzenleyici bir araçtır. Bu bakımdan dili ses ve anlamlardan oluşan soyut bir kavram görmek yerine, somut öğeleri içeren bir toplumsal ilişkiler dizgesi olarak düşünmek daha doğru olur. Dilin bu işlevsel niteliği, bizim ister istemez ulusal dilin değişik biçimi diyebileceğimiz lehçe konusuna da eğilmemizi gerektirir. Çünkü lehçe, ulusal dili daha iyi tanımada bir kilometre taşı oluşturur.

Her toplum veya topluluk, kendi gerçeklerine ve bu gerçeklerden koşul ve durumlara göre sözcük üretir ya da alır veya aldığından yeni bir sözcük türetir. Bu nedenle bir Avrupalı, bir İranlı ya da herhangi bir Afrikalının dünyası gibi, dili de farklıdır. Nasıl ki farklı toplumsal yapı ve anlayışlardan ayrı diller doğabiliyorsa, dil de onu konuşan toplulukların coğrafi konumlarına ve kültürel yapılarına bağlı olarak değişebilmektedir. Zamanla beliren çeşitli etkilerle, dilin ses düzeninde ve yapısında öylesine büyük değişiklikler olabilmektedir ki, aynı dili konuştukları halde iki topluluk birbirlerini anlamayacak hale gelebilmektedir. Bu bir yana, bazen değişiklikler o kadar çok olur ki, aynı dilden gelen iki lehçenin akraba olduklarını bile anlamakta güçlük çekeriz. Örneğin, Çuvaş ve Yakut lehçeleri, zamanla aralarında beliren derin farklılık nedeniyle, uzun süre birbirleriyle ilişkisiz iki lehçe ya da dil sanılmışlardır.

Ulusal dil ve lehçe

Lehçe bilimi tarihine bir göz attığımız zaman, dil bilimcilerin lehçe konusuna önceleri pek önem vermediklerini görürüz. Bunun nedeni, lehçelerin ulusal dilin bozuk ve yetersiz bir biçimi olarak görülmüş olmalarıdır. Oysa lehçelerde belirli bir topluluğun yaşam gerçeğinin bir yüzünü, dilin gözümüzden kaçan bir özelliğini, biçimini ya da en azından bir ayırtısını (nüansını) görürüz. Ulusal dilde zamanla kaybolan değişik türden birçok öğeyi lehçelerde bulabiliriz. Bu bakımdan lehçeler, ulusal dilin geçirdiği evrimi belirlemede yardımcı olurlar.

Avrupa'da yapılan araştırmalar, lehçelerin genellikle birbirlerinden bağımsız olarak geliştiklerini ortaya koymuştur. Ayrıca, edebiyat dili ile fazla

ilgileri olmadığı halde, edebî dile özgü bir düzenlilik gösterdikleri gözlenmiştir. Avrupadaki lehçelerin, gerek söz varlığı gerek dil bilgisi gibi dilin yapısı bakımından olsun, belirli kurallara uydukları görülmüştür. Dil ve lehçe arasındaki değişimin daha çok toplumsal ve siyasal etkenlerden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Yönetici durumundaki ve toplumsal açıdan etkin grupların konuştuğu lehçenin ulusal dil olarak geliştiği, yine bu araştırmalar sonunda ortaya çıkmıştır.

Bir dili etkileyen başlıca öğeler

Bütün bunlar, bir dilin evrimi boyunca pek çok durumla karşı karşıya geldiğini gösterir. Bu durumlar, toplumsal, siyasal ve coğrafî nitelikte olabilecekleri gibi, zaman içinde ortaya çıkan ve birbirleriyle hiç ilgisi olmayan beklenmedik türden de olabilmektedirler. Nitekim dillerin evriminde *alt katman* (substratum) ve *üst katman* (superstratum) dediğimiz türden etkenlerin payı büyüktür. Gerçekten de, örneğin bir ülke istilâ edildiği zaman, o ülke halkının zamanla ana dilinden uzaklaşarak istilâcılarının dilini konuşmaya başladığı görülmüştür. Fakat eski konuşma alışkanlıkları da devam ettiğinden, ana diline özgü bir aksan, sözcük ve deyim düzeniyle konuşmayı sürdürür. Üst katman dediğimiz bu etki biçimine örnek olarak, German istilâsı sonrasında Gaule'ün kuzeyinde bulunan lehçelerin durumunu gösterebiliriz. Bu etki sonunda "francique" (Frankların dili), birkaç kuşak sonra belirli izler bırakarak kaybolur.

Diğer bir etki biçimi de, alt katman dediğimiz türden olanıdır. Rumençe, Yunanca ve Bulgarcanın ayrı dil gruplarına dahil oldukları halde, biçim, anlam ve hatta cümle yapıları bakımından benzerlikler göstermeleri, Ortodoks kilisesinin bir alt katman işlevi görmüş olmasındandır. Tiplendirmeci (tipolojik akrabalık) adını verdiğimiz başka bir durum daha vardır ki, buna örnek olarak Fransızca ile İngilizceyi gösterebiliriz. Bir German dili olduğu halde, geçirdiği biçim bilimsel, söz dizimsel ve yapısal değişikliklerden dolayı bu günkü İngilizce eski İngilizceden çok, bir Neolatin dili olan Fransızca ile benzer özellikler taşır.

Lehçe biliminin önemi ve yeri

Bütün bu etkenler dikkate alınınca, dil bilimi araştırmalarında lehçe biliminin önemi kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bunun bilincinde olan bazı dil bilimcilerin girişimi ile 19. yüzyılın sonlarına doğru lehçe biliminin yüksek öğretim kurumlarında ders olarak okutulduğunu görürüz. Lehçe ile ilgilenenlerin başında Paul Meyer ve Gaston Paris gibi dilcilerle Roussetot, Gillieron ve Wenker gibi dil bilimciler gelir. Bundan dolayı da olsa,

yeni dil bilginiler dediğimiz bazı dil bilimcilerin de kuşkusuz katkısı vardır. Yeni dil bilimcilerin ses değişimleri konusundaki çalışmaları, bazı dil bilimcilerin lehçe konusuna ilgi duymasına neden olmuştur.

Yeni dil bilimcilere göre, “ses” şu ya da bu biçimde ya da dönemde değişebiliyorsa, bu değişiklik sesin aynı durumda bulunduğu bütün sözcükler için de geçerlidir. Örneğin, German dilleri grubundaki “p” sesi, Almanca “f” ye dönüşmüşse, “p” sesinin benzer durumda bulunduğu Hint-Avrupa grubuna dahil dillerden türeyen bütün Almanca sözcükler için de geçerlidir. Yine bu sava göre, yalnızca örnekseme (analoji) yolu ile elde edilen sesler bu kuralın dışındadır. Yeni dil bilginiler, ayrıca, arı fiziksel bir öge olan sesin giderek harfin veya simgesel göstergenin yerini almış olduğunu ileri sürerler. Yeni dil bilginilerin, sesin belirli bir evrim geçirdiği savı, dil bilimcileri özellikle dil haritaları konusunda esindirmiştir.

Lehçe biliminde araştırma yöntemleri

Lehçe bilimi araştırmalarında yöntem konusuna gelince, genellikle iki yöntemin uygulandığını görüyoruz:

I. Lehçe betimlemesi

II. Dil haritaları

I. Lehçe betimlemesi

Bu yöntemde konu, tarihsel açıdan ele alınır. Söz konusu dilin veya lehçenin evrim süreci geriye doğru işletilerek, dilin geçirdiği evrim aşama aşama belirlenmeye çalışılır. Dilin önceki aşamasındaki bir harf veya kökenden hareket edilerek o dilden etkilenmiş olan lehçenin veya lehçelerin sergilediği değişik durumlar incelenir. Örnek olarak Fransızca’yı ele alalım. Fransızca Neolatin dili olduğundan, geriye doğru gidilerek, özellikle de Latince’nin etkisinin en çok olduğu dönem olan IX. yüzyıl üzerinde çalışmayı yoğunlaştırarak, Latince’den yapılan alıntıların hangi yollardan gerçekleştiği araştırılır. Daha sonra ulusal dile temel oluşturan Francien (Île-de-France, Paris) lehçesi ile diğer lehçeler arasındaki farkın nasıl ve nereden kaynaklandığı aşama aşama incelenir. Bu arada, Latince’den ayrı olarak, başta ana lehçe olmak üzere, lehçelere etki yapan başka öğeler ve diller üzerinde de durulur. Elde edilen bulgulardan hareket edilerek, bir senteze gidilmeye çalışılır. Bulguları ise, genel olarak şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Ses değişikliklerine ilişkin bulgular,
2. Biçim bilimsel bulgular,
3. Anlam bilimsel bulgular.

Örnek vermek gerekirse, Fransızcanın evrimi boyunca Latincenin ses bilgisel bakımdan etkisini şöyle sıralayabiliriz:

1. Latincenin Fransızcanın ünlü dizgesi üzerindeki etkisi,
2. Vurgulama etkisi,
3. Ünsüz dizgesi üzerindeki etkisi.

Fransızcada ünlü ve ünsüzlerin Latinceye bağlı olarak gerçekleşen evrimini de şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Ünlülerin evrimi:
 - a) Vurgulu ünlülerin evrimi,
 - b) Vurgusuz (atone) ünlülerin evrimi,
 - c) Sözcüklerin ilk hecelerindeki ünlülerin evrimi.
2. Ünsüzlerin evrimi:
 - a) Varlıklarını sürdüren ünsüzler,
 - b) Kaybolan ünsüzler.

Örneğin Fransızcadaki “âne” (eşek) sözcüğü Latince “asinus”tan gelir. Bu sözcükten önce “asne” türetilmiş, ancak zamanla “s” ünsüzü kaybolmuş, “asne” “âne” olmuştur.

II. Dil haritaları

Lehçe bilimi çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan dil haritaları, bir dilin gelişme süreci içindeki:

1. Ses değişikliklerini,
2. Söz dizimsel durumlarını,
3. Söz varlıklarını ve
4. Konuşulan lehçe ya da ağızların sayı ve niteliklerini

belirlemede yardımcı olurlar. Benzer ses ya da sözcüklerden yola çıkılarak, örneğin “domates” sözcüğünden hareket edilerek, Türkiye’deki değişik ağızlar belirlenebilir. Ayrıca “domates”* sözcüğünün değişik biçimlerinin konuşulduğu yörelerin coğrafi konumlarından ve merkezle (İstanbul) olan ilişkilerinden yola çıkılarak, örneğin şu sorulara yanıt bulunabilir:

- Ağız değişiklikleri neye göre artmaktadır veya azalmaktadır?
- Uzaklık-yakınlık etkeninin rolü nedir?

* “Domates” sözcüğü, yerel ağızlarda “domas,” “tomates,” “domat,” “tomat,” “domatis” gibi değişik biçimlerde söylenmektedir.

- Toplumsal ve kültürel yapının yöre ağızı üzerindeki etkisi ne ölçüdedir?
- Ticaret ve ulaşım yollarının yakınlığının veya uzaklığının payı nedir?

Dilsel değişmeler konusunda bize yardımcı olan dil haritaları, lehçeler arasındaki ilişkileri de aydınlatırlar. Dil haritaları, birbirlerine uzak yerlerde konuşulan lehçelerin gerek söz varlıkları gerek ses bilgisel ve biçim bilgisel nitelikleri bakımından da önemli ip uçları vermişlerdir. Birbirlerinden uzak olmalarına rağmen, bazı lehçelerin merkezde olmayan ortak özellikler taşıdıklarını dil haritaları sayesinde öğrenmekteyiz. Bunun tipik bir örneğini İberik yarımadasında görmek mümkündür. Yarımadanın doğusundaki Katalan lehçesi ile batısındaki Galıçya ve Portekiz lehçeleri birbirlerine benzer özellikler taşımalarına karşın, merkezdeki Castillan lehçesinin farklı bir durum gösterdiğini görüyoruz. Bunun bir anlamı da şudur: Merkezdeki dilsel değişiklikler hemen çevreye yansımazlar. Böyle olunca da lehçe sözlükleri ister istemez dil tarihinin ayrı dönemlerini belirtirler. Başka bir deyişle, bir sözcük söz konusu dilsel alanın bir başka döneminde de olsa, şu veya bu biçimde ortaya çıkabilir.

Coğrafi dağılıma göre dil olgusunu incelemeye çalışanların başında Alman Georg Wenker gelir. Wenker, dildeki ses değişikliklerini dil haritaları yardımı ile incelemeye çalışır. Wenker'in dil haritaları yardımı ile asıl yapmak istediği şey, başka dillerden etkilenen Alman lehçeleriyle etkilenmemişler arasındaki ses bilgisel farkı belirlemektir. Ancak gördü ki, yeni dil bilginlerin savlarının tersine, her sözcük ses bilgisel bakımdan genel değil, kendine özgü bir durum göstermektedir.

Dil haritası konusunda çalışma yürütenlerden biri de Jules Gillieron'dur. Ancak Gillieron köken bilimi ses yasaları ile değil, sözcük incelemesi yolu ile açıklamaya çalışır (*La faillite de l'étymologie phonétique*, 1919). Bu yol, Wenker'inkine göre daha gerçekçidir. Gerçekten de sözcük incelemesine göre düzenlenen haritalar, bize dilin evrimi konusunda daha sağlıklı bilgiler sunarlar. Örnek vermek için, Fransa'nın kuzeyindeki ve güneyindeki lehçelerde ayrı sözcüklerle anlatılan "bal arısı" kavramının durumunu ele alalım. Bu kavram, kuzeyde birkaç biçimde, yani "e", "abeille", "ruche", "apier", "avette", "mouche", "mouchette", "oiselet" gibi değişik sözcüklerle anlatılırken, güneyde yalnızca "abelho" sözcüğü kullanılmaktadır. Bunun nedeni güneyde kullanılan "abelho" sözcüğünün Latince "arı" anlamına gelen "apicula"nın kısaltılmış biçimi olan "apis"ten türemesine karşılık, kuzeyde ise yeni bir sözcük türetilmeyerek, "apis" söz-

cüğünün aynen alınmış olmasıdır. Ancak yabancı bir sözcük olduğundan, tam bir ses uyumu sağlanamamış ve giderek de tek harfli bir sözcüğe, “e” ye dönüşmüştür. Bunun da anlam karışıklığına neden olduğu görülünce, öyle anlaşılıyor ki, her yöre halkı başka bir sözcük üretmek zorunda kalmıştır.

Bir ülkedeki lehçe konuşanların hem sayısal durumu, hem de dağılımı hakkında bilgi veren dil haritaları, aynı zamanda bir ülke insanların hayat görüşlerini de belirli ölçüde de olsa yansıtırlar. Örneğin, İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgelerini kapsayan bir dil araştırmasında (1966), ilginç sayılabilecek bir durum ortaya çıkmıştır. Katolik mezhebinde olanların bulunduğu ya da çoğunlukta olduğu yörelerde daha çok yerel lehçe ile konuşulduğu; Protestan çoğunluğun bulunduğu yörelerde ise, Fransızcanın tercih edildiği görülmüştür. Hatta Protestan çoğunluğunun bulunduğu Cenevre ve Neuchâtel'de yalnızca Fransızcanın konuşulduğu görülmüştür. Bu, bir yerde, dil ile toplumsal anlayış arasında sıkı bir bağ olduğunu gösterir. Daha somut bir biçimde söyleyecek olursak, bir toplum veya topluluk genel olarak dil konusunda da toplumsal yaşamına benzer bir tavır içinde olur. Dil haritaları, kanımca, bu nedenle de önem taşırlar. Yani bir ülkede yaşayanların hayat görüşleri hakkında belirli bir kaynak oluştururlar.

Dil konusunda diğer bir ilginç nokta da, İsviçre'nin Roche kasabasında 1979'da yapılan bir ankette ortaya çıkmıştır. Buradaki kadınların erkeklere oranla yerel lehçe yerine Fransızca konuşmaya daha çok eğilim gösterdiklerine tanık oluyoruz. Hatta ailelerin evde erkek çocukları ile yerel lehçe, kız çocukları ile de Fransızca konuşmak zorunda kaldıkları görülmüştür. Jura kantonunda 1975'te yapılan bir başka ankette, erkeklerin % 11'e yakını, buna karşılık kadınların ancak % 2,9'unun lehçe konuştukları bulunmuştur. Yine İsviçre'de yapılan bir araştırmada, lehçenin savaş sırasında düşman istihbaratından kaçmanın bir aracı olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

Lehçeler yardımıyla bir sözcüğün ilk kez ortaya çıktığı döneme gidilerek, sözcüğün anlam ve biçim bakımından ulusal dildeki konumu ve bağıntısal niteliği de belirlenmiştir. Lehçe bilimi verilerinden yararlanılarak, bir ülkenin geçmişteki dış ilişkilerini bile ortaya çıkarmak olasıdır. Örneğin, Akdeniz kökenli sözcüklerin çoğu, Fransızcaya Provence lehçesi yolu ile girmiştir. Bu lehçedeki yabancı sözcükler, Fransa'nın o dönemdeki dış ekonomik ilişkilerinin daha çok bu lehçenin konuşulduğu Provence bölgesine yakın ülkelerle yapılmış olduğunu gösterir.

Bir dilin çeşitli lehçelerini karşılaştırarak, o dildeki yabancı sözcükleri belirlemek de olanak dahilindedir. Çünkü bir sözcüğün alıntı olup olmadığını anlamak için, o sözcüğün bütün lehçelerde var olup olmadığına bakmak yeterlidir. Nitekim İsviçre'nin Fransızca konuşan bölgelerini kapsayan bir dil araştırmasında görülmüştür ki, İsviçre'de konuşulan Fransızca kökenli ortak sözcükler, aynı zamanda komşu Fransız yöre halkı tarafından da kullanılmaktadır. Buna karşılık İsviçre'deki lehçelerin hepsinde geçmeyen sözcüklerin ise, belirli bir alanla sınırlı kaldığı görülmüştür. Bu da bu tür sözcüklerin alıntı olduğu veya şu ya da bu şekilde sonradan üretildiği ya da türetildiği anlamına gelir.

Bununla birlikte şu nokta gözden uzak tutulmamalıdır. Bir sözcüğün biçimsel açıdan benzerlik ya da aynılık göstermesi, o sözcüğün aynı kökenden (etymon) geldiğini göstermez. Fransızcada hem "koyun kurdu", hem de "hendek" anlamına gelen "douve" sözcüğü, aynı dilden, yani Latince'den türediği halde, aynı sözcükten gelmez. "Koyun kurdu" anlamındaki "douve" "dolva" dan, "hendek" anlamındaki ise, "doga" dan türemiştir.

Lehçelerin, özellikle de ulusal sınırlar içerisinde konuşulan lehçelerin, başta siyasal olmak üzere, çeşitli etkenlerle, zamanla yöresel ağızlara dönüştüğünü ya da kaybolduğunu da görürüz. Siyasal türden olanına, Fransız devriminden sonra Fransa'daki lehçelerin durumunu örnek gösterebiliriz. Son yıllarda görülen bir başka etken de televizyon olmuştur. 6-7 Mayıs (1991) günlerinde Ankara'da yapılan Edebiyat Çevirisi konulu sempozyuma katılan bir Fransız meslektaşım, Fransa'da lehçe konuşanların sayıları ve dağılımı ile ilgili olarak sormuş olduğum bir soruya, "Fransa'nın belirli yerlerinde halen yerel lehçeler konuşulduğunu, ancak son yıllarda iletişim araçlarının, en çok da televizyonun etkisiyle sayının hızla azaldığını" söylemiştir. Kendisinin Savoie bölgesinde büyüdüğünü, çocukluğunda birçok evde olduğu gibi, kendi evlerinde de Savoie lehçesiyle konuşulduğunu, ancak son yıllarda televizyonu izleyebilmek için Fransızca konuşmaya başladığını sözlerine eklemiştir.

Lehçeler konusunda yapılan bir başka gözlem de, ulusal dil ile lehçeler arasındaki etkileşimin yalnızca ses bilimsel, sözlük bilimsel, köken bilimsel ya da anlam bilimsel değil, bazen de söz dizimsel türden olduğudur. Örneğin, Fransa Fransızcasında "il faut l'aider" ve "je n'ai vu personne" deyişleri, yerel lehçelerden etkilenmiş olan İsviçre Fransızcasında "il faut lui aider" ve "je n'ai personne vu" biçimine söylenebilmektedir. Bu örnek, diğer taraftan, ulusal dilde kaybolan çeşitli öğelerin lehçelerde korunduğunu ve lehçelerin de duruma göre ulusal dili etkileyebileceğini gösterir.

SONUÇ

Lehçe bilimi ve dil haritalarından çıkarabileceğimiz sonuca gelince; bence en önemli sonuç, bir dili bilimsel olarak inceleyebilmek ve sağlıklı sonuçlara gidebilmek için, o dilin geçirdiği evreleri, konuşulduğu ve yazıldığı çevreyi ve dönemi bilmek ve tanımak gerekir. Bu, özellikle sözlük bilgisel açıdan önemlidir. Çünkü sağlıklı bir sözcük incelemesi, sözcüklerin anlam bakımından uğradığı değişikliklerin düşünce ya da kavramsal içerikleriyle bağıntılı olarak ele alınmalarını gerektirir. Zira hiçbir sözcük veya bu sözcüğün içerdiği kavramsal değer, bu sözcüğün kullanıldığı çevreden soyutlanamaz. Dil, soyut bir kavram da olsa, somut gerçeği anlatır. Gerçek ve dil özdeş iki kavramdır.

Jean Roussetot, sözcükler değişir, çünkü biz değişiyoruz (*Mort ou survie du langage*, 1969, s. 30) demekle çok haklıdır. Çünkü dilin organik bir yapısı vardır. Toplumsal açıdan ele alırsak, işlevsel bir yaşamı vardır demek, her halde daha doğru olur. Zira sözcükler işlevsel birer değer olmadıkça, soyut birer kavramdan öteye geçemezler. Onlara somut birer değer, yani kimlik kazandıran devamlı bir değişme içinde olan insandır. Başka bir deyişle, dil zihinsel olduğu kadar, toplumsal bir olgudur da. Humboldt, dili dünyanın sözle anlatım biçimi olarak görür. Saussure'e göre ise, gösterge ve kod kavramları toplumsal iletişim biçimleriyle özdeşlik gösterirler. Gerçekten de göstergelerin birer biçimi olduğu kadar, birer işlevi ve kimliği de vardır. Her türlü iletişimin temelinde ise, gönderimsel bir işlev ya da durum mevcuttur. Bu ise, anlayışa göre değiştiğinden, dil olgusu toplumsal yapıya göre değişen özel bir durum ortaya koyar. Lehçe de böyle bir durumun sonucudur. Bundan dolayı lehçeler, ulusal dilden soyutlanamazlar. Ancak ulusal dil ile bağları güçlendikçe, doğal olarak sahnedan çekilirler. Fakat onun kişiliğinde yaşamaya devam ederler. Bu nedenle ulusal dilde lehçelerin, derinden de gelse, her zaman bir sesini, bir nefesini ya da bir kalp atışını duyabiliriz.